

beszédéből) indul ki a jó beszédek alapvetéseit (ismerős hang, őszinte érzelem, tiszta logika) bemutató fejezet (81–4), amely az étosz-pátosz-logosz hármasság princípiumra vezet rá a retorikát tanulót. Harmincnál is több különféle, más-más közegből és témakörből származó miniszöveg világítja meg az érvelési hibák és paradoxonok lényegét (113–21). Az anyaggyűjtés lehetőségeit taglaló *Gyűjtsd össze!* fejezetben a Klick safe nevű szervezet internetbiztonsági veszélyekre felhívó 2005-ös kisfilm-jének szemléletes leírása (35) segíti az olvasót a társadalmi alapértékek, normák elfogadott érvelési forrásként való használatában. Gyakorta alkalmazza a szerző a fiatal felnőttek tájékozási módjához, az audiovizuális formákhoz közeli szemléltetési formákat, és hivatkozik népszerűbb vagy kevésbé ismert videókra (pl.: a Steve Jobs egykori Apple-vezér és Babits Mihály életútját összevető ZanzaTv-videóra [31–2]; a befogadható hosszúságú 3–20 perces, szórakoztatva oktató TED-videókra [71]). A videós példák mellett megjelennek a főszövegben és a (*Próbáld ki!* cím alatt található) feladatokban klasszikus művekből vett részletek (pl.: Szent Ágoston: A keresztény tanításról [70–1]; Geoffrey Chaucer-idézet [69]; Kurt Tucholsky satirikus írása a jó és rossz beszédről [64–7]), infografikák, kortárs írókkal-költőkkel készített interjúk, nyomtatásban megjelent és elhangzott hírközlő és bulvár-cikkek, kiállításra készült szövegek, sőt Facebook-bejegyzés és ahhoz íródott kommentek is.

A példák gazdagságát bővíti továbbá, hogy a kötetet hat, elemezhető, tanulmányozható beszéd zárja – ezek közül a hatodik kimutat a nyomtatott könyvből, és csupán a Youtube videómegosztón elérhető linkek szerepel. Ez a megoldás is jelzi, hogy nemcsak a lejegyzett szöveg, hanem az előadó és előadásmód, illetve a közvetítő közeg is szerepet játszik a beszéd (ebben az esetben Szirmai Gergely videoblogger egyetemi vizsgaidőszakra szánt lelkesítő vlogbejegyzése) értelmezésekor.

E szövegváltozatosság (implicit módon) rávezeti az olvasót arra is, hogy a retorika, a hatékony érvelés az életünk minden területén jelen van és szükséges. Az érvelés mindenütt jelenlétére, omniprezenziájára utal kifejtett módon is a szerző: „Egyetlen érvelés sem öncélú: felelős szándékkal és hiteles tartalommal meg akarjuk győzni a hallgatóságunkat az igazunkról” (51). A retorikáról vallott elvek egyértelműen megjelennek a kötetben: Aczél Petra Kenneth Burke-re hivatkozva a meggyőzést állítja a retorikai tudás középpontjába. A retorika apológiája (52–3) talán az egyetlen fejezet, ahol a szerző kicsit kilép az olvasóval együtt, szinte öt kézen fogva kalandozó, felfedező szerepből, és megjelenik a témára felülről rálátó retorikakutató.

Az *Érvelés és meggyőzés a gyakorlatban* alcímű könyv véghezviszi, amit ígér: végigvezeti olvasóját a retorika és a vitázás legfontosabb alapvetésein; oktat, de nem kioktat, miközben szórakoztat. Emellett hangsúlyos a gyakorlókönyvben a manipulációra való figyelemfelhívás (122–6) és az új (médiá)kompetenciák (forráskritika, kritikai gondolkodás, médiatudatosság, online és offline tájékozódás stb.) fejlesztése, illetve a demokráciára nevelés (többek között: 129–32; 135–6) is.

A *Neked van igazad?* személyes hangneme, gyakorlatközelisége, lenyűgöző mennyiségű és változatosságú példaanyaga, életteli témafelvetései, megvalósítható, kipróbálható, ellenőrizhető feladatai miatt kiválóan használható a (nyilvános) megszólalásra történő önálló felkészülésben, de éppen ezek a jellegzetességei teszik alkalmassá a (retorika)oktatásba való integrálásra is.

Veszelszki Ágnes

egyetemi docens

Budapesti Corvinus Egyetem

Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézet

Beke József: Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I. A–Gy, 869 lap; II. H–M, 964 lap; III. 1177 lap. (Szerkesztette: Balázs Géza.) Anyanyelvapólok Szövetsége – Inter, Budapest, 2017

1. Arany János születésének kétszázadik évfordulója előtti napokban jelent meg az Arany-szótár (ezután: AranySz.), amely a magyar nyelvészeti és irodalmi tudományosság egyik nagy hiányát szünteti meg. Ugyanis Petőfi Sándor 150. születési évfordulóján megjelent a PetőfiSz. (első kötete) a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének égisze alatt, a kiadás 1987-ben teljessé vált. Arany János szókincsének illetően földolgozására azonban különféle körülmények miatt a Nyelvtudományi Intézet nem vállalkoz(hat)ott, pedig Arany János költői nyelvészletének bemutatása, amelyet a jelen szótár tett meg, ugyanolyan a célt szolgál, mint amilyenre annak ide-

jén birtokai egyévi jövedelmét ajánlotta gróf Széchenyi István: a magyar nyelv ápolására, amely a „Magyar tudós Társaság” (később: Magyar Tudományos Akadémia) feladata. A PetőfiSz.-at egy munkaközösség készítette el, az AranySz. Beke József munkája, aki ezt az írói szótárat intézményi háttér nélkül készítette. Arany János Toldijának szóanyagát – részben a közoktatást kiszolgáló – szótárta Pásztor Emil, aki könyvében említi Lehr Albert tervét és Arany írói szótárát célozó munkáját, a Toldi-kommentárok nevezetes szerzőjének „[...] nem sikerült megvalósítani tervét, mert e hatalmas munka elvégzésére egyetlen ember nem is lehetett képes” (Pásztor 1986: 8).

Beke Józsefnek nem ez az első munkája, először Katona József Bánk bán című drámájának nyelvét szótárta (Beke 1991), azután Zrínyi Miklós életművének magyar szókészletét (Beke 2004), majd a Radnóti Miklós költő nyelvéből szerkesztett írói szótárat (Beke 2009). Korábban módomból volt az írói szótárakat bemutatni (Büky 1987, 1988, 1992; 2001, 2005, 2010), ezért itt és most aligha szükséges valamit is mondanom rólok. Az első magyar írói szótár, a JuhászSz.-t megszerkesztő Benkő László (1972) ugyan csupán a filológia igénye(i) folytán látta monográfiájában az efféle szótárak elkészítésének a szükségességét, de rámutatott arra is, hogy ez a fajta szótár „általánosan használt, önálló társadalmi eszközzé vált”, és ezt bizonyítandó a külföldi írói szótárakból csaknem háromszázat fel is sorol (1979: 53; 234–43). Örvendetes: az elmúlt években hazánkban bizonyos föllendülés mutatkozott az írói szótárak megalkotásában, l. Kemény Gábor 2012: 417.

2.1. Az AranySz. Buda Ferenc Ajánlásával kezdődik (I: 7), majd Balázs Gézától – akinek neve a címlapon szerkesztőként is fel van tüntetve – Előszó olvasható (I: 9–11). Beke József Arany Jánosról ír (I: 13), azután a Köszönetek (I: 15–6) következnek a szótárkészítő munkáját segítő szerzeteknek és személyeknek.

A szótárról szóló Tájékoztatóban Beke József (I: 17–36) szól az írói szótárról, amelynek színter feladata az alkotó szavainak számbavétele és e szavak pontos értelmének a meghatározása a mű szövegösszefüggéseiben, „[a] cél az, hogy a feldolgozott szóanyagból egyetlen kifejezés egyetlen jelentésárnyalata se maradjon említetlenül [...]”. A szótár Arany verses műveinek szavait dolgozza föl, tulajdonnevek csak a közzavak értelmezésének eszközeiként szerepelnek. Arany költői nyelvének számbavételét nehezítette, amint erről Beke beszámol, hogy nincs megbízható pontosságú teljes verskiadás. Ezzel (is) összefügg: Beke József közli a feldolgozott művek jegyzékét, így törekszik a számos Arany-kiadásban föllelhető különféle eltérésekből (a verscímek, a strófaszámok különbözősége és egyebek kapcsán) fakadó zavarokat elkerülni. A műjegyzék alapján a legtöbb kiadásban föllelhető, ellenőrizhető valamely feldolgozott szó. Az idézetek helye ennek a megoldásnak alapján van megadva, például „Vojtina lev... 1 2b-12 = Vojtina első levele 2. bekezdés 12. sor”. A szövegponosság kérdését külön is taglalja a szótárkészítő, hiszen, amint köztudomású: Arany János műveinek a Voinovich Géza által sajtó alá rendezett kiadása több ok miatt sem felel meg a kritikai kiadás kívánalmainak. Örvendetes az új kritikai kiadás megindulása (Hász-Fehér 2016), bizonyos, hogy Beke József szótárát az Arany költői műveinek illetén kiadásakor figyelembe kell venni.

Beke József a Tájékoztatóban több példán mutatja be a kiadások pontatlanságait, továbbá elmondja az ezekkel kapcsolatos tapasztalatait (I: 25–7); vö. Beke 2016. A Tájékoztató természetesen kitér a címszavak megválasztásának a módjára. A szavak mai alakját veszi címszónak, és az ÉrtSz.-ral von párhuzamot helyesírásban, szófaji meghatározásban. Amelyik szó nincs meg az ÉrtSz. anyagában, azt *gal jelöli (*ablakfia). Arany szavainak 24,7%-a kapott ilyen jelzést, ez azért is figyelemre méltó, mert az ÉrtSz. annak idején voltaképp (szép)irodalmi alapoza s zókincsre épült.

„Az értelmezés az AranySz. alapvető célja oly módon, hogy az lehetőleg pontosan meghatározza a kérdéses fogalmat” – írja Beke (II: 299), aki ezt, mint főntebb szó volt róla, az írói szótár fő feladatának tekinti. Beke értelmezései mellett fölveszi Arany saját magyarázatait, amelyeket „A. J.” monogrammal is jelez, l. *komor* ’fiatal bika vagy bikás ökörntinó’. Az értelmezések során az ÉrtSz. Aranytól származó szavainak jelentéseit Beke nemegyszer revidálja azok tágabb szövegekörnyezete alapján, ugyanígy jár el más művek, jegyzetek szómagyarázataival is; mindezeket „[[Másképp]]” jelzés után közli.

Az értelmezések bemutatásában Beke József kiemeli Arany nyelvének azt a tulajdonságát, amelyiket az jellemez, hogy nem az alap-, hanem az átvitt jelentést használja, például a *mezitláb* szó esetében: „1. ’csupasz lábbal: (átv) csendben; észrevétlenül’ Jött az édes Álom, csöndesen mezitláb [...]”; „2 (átv) ’illetlen módon; felkészületlenül; tiszteletlenül’ »[...] Hancúzni a Parnasszuson mezit-

láb [...]«”. Az efféle eseteket a |ráértés| műszóval jelzi a PetőfiSz.: ’rövid istentisztelet (a protestánsoknál)’, és a szövegmetaszt: „»Ámen!« szólt az ahítat Szent hangján A menny szolgája” (*áhítat* 2.). Beke József törekvése a jelentésárnyalatok (már említett) föltárására eredményezi ezt az eljárást, illetőleg azt, hogy egy-egy szónak az általa hasonlítás alapnak vett ÉrtSz.-hoz képest számosabb jelentését írja le, ami ugyanakkor Arany János nyelvi produktivitását mutatja a jelentésváltozások és jelentésváltoztatások módjában (vö. Károly Sándor 1977–1978: 8).

A *bor* főnévnek az ÉrtSz. szócikkében négy jelentéscsoportja van, az AranySz. (176 adat alapján) tizenkettőt ír le. A NSzt.-ban két jelentés és egy mellékjelentés szerepel, mindez szemlélteti a (szép)irodalmi nyelvben a jelentések indiszkrét jellegét.

A szólásszerű kifejezéseket, bizonyos állandó szókapcsolatokat # jelzi: „házörző 1 fn #(átv, nép) Nincsen otthon / Csak az asszony, / Hogy megfőzzön [...] Vagy a *seprű* házörzőnek / Felállítva küszöbre [=annak jeleként, hogy senki sincs otthon] (A bajusz 6b)”. Az efféléket a szótár lehetőleg a kifejezés minden tartalmas szavánál idézi, értelmezi. Egyébként a szavak mintegy kétharmadának minden előfordulása idézzel van bemutatva.

„Az AranySz. mellőzi a formális stilisztikai minősítéseket” – írja a szótár készítője (I: 33), ezért nem minősít minden idézetet, amelyben megszemélyesítés, hasonlat, metafora vagy más egyéb van. Ez némelykor rendkívül megnövelte volna a terjedelmet, máskor pedig éppoly bizonytalanságot eredményezett volna, mint amilyenről a PetőfiSz. szerkesztői szintén említést tettek, hogy saját korukban Petőfi és Arany szóhasználatában mi régies, elavuló, népies stb., egykönnyen vagy egyáltalán nem állapítható meg. Beke József az ÉrtSz., a TESz. és az ÚMTsz. adataira igyekezik támaszkodni. Közel tízezer az „’átvitt, áttételes értelemben’” jelzésű adat (i. h.). Megjegyzendő: hiányosság, hogy a szócikkekben használatos rövidítések jegyzékében csupán az „(átv)” és a „(gúny) = ironikus, gúnyos értelemben” szerepel, igaz, a minősítésekről írva példával említődik az „(inv[erzió])”, a „(rég[ies])”. Ugyane helyről tudható, hogy „[a] szócikken belüli alponatok nemcsak jelentéseket, azon belül e jellel: // esetenként jelentésárnyalatokat tükröznek, hanem stilisztikai minőségeket is: *szembeállítást, párhuzamot* vagy *halmozást* (ez utóbbi kifejezés bármiféle ismétlődést jelenthet)” (i. h.) – (A kiemelés az eredetiből való. B. L.). Úgy látom, a rövidítések megegyeznek az ÉrtSz.-éival, mint az alább idézendő szócikkekben a „(rég)”.

Megadja a szótáríró a felhasznált irodalomnak, a források rövidítéseinek és a szövegpontotáshoz általa használt Arany-kiadásoknak a jegyzékét, illetőleg az említett rövidítéseket (I: 34–6).

2.2. Arany János Beke szótára szerint 22423 szót használt. (NB. A Toldiban Pásztor Emil szerint 2874-et, ez egyfel több, mint amennyi ToldiSz.-ban fel van tüntetve, Pásztor Emil azonban az 1986. IX. 27-én a nekem dedikált kötetben a 2873-at mindenütt helyesbítette. (Az AranySz. I: 9 helyén Balázs Géza 2873-at ír.) Beke szerint az Arany-versek szóanyaga 262 000 fölötti adatot jelent (I: 23). A valamely író vagy költő által használt szómennyiség nem jár feltétlenül együtt művészi értékkel, mint ahogyan a művek (össz)terjedelme sem. Bizonyára hasznosítani lehet azonban a jövő kutatásaiban, hogy például a PetőfiSz. 22719 önálló szócikkből áll, a feldolgozott adatok száma 448 309; a ZrínyiSz. 7824 címszót és alcímszót tartalmaz 127 504 szóelőfordulásból, a RadnótiSz. 5153 (25 136 előfordulással), a JuhászSz. 11 606 címszavas. Megemlítendő, hogy Jókai Mór műveiből is készült szótár, amely azokat a szavakat dolgozza fel „[...] amelyek mai irodalmi és köznyelvünkben ismeretlenek vagy szokatlanok.” Ezek idegen szavak, tájnyelvi, szaknyelvi, régiek stb. (JókaiSz. 5), és 22715 szócikkre rúgnak. Ugyancsak tudni érdemes: Csokonai Vitéz tizenhat színművében 9812 szó fordul elő (85 543 adatban (CsokSzkt. I: v.), hatvanöt prózai művében pedig 11 041 különböző szó van 71 849 adatban (CsokSzkt. II: 5).

Ezek az adatok az írók-költők szókészletének és a magyar szóállományának a nagyságát vizsgáló kutatások számára lehetnek fontosak (l. Vértes Edit 1955: 329–38), és van vagy lehet más jelentőségük is. Az egyes szavak stilisztika hatása az előfordulásaik számától, valamint attól is függ, hogy mennyi az a szómennyiség, amelyben előfordulnak, vagyis milyen a keveredésük mértéke (azaz az entrópia). Valamely szó használatának választása, vagyis előfordulásának valószínűsége számos tényezőtől függ. Az egyes szavak előfordulásának eleve vannak meghatározó tényezői, így a jelentésük, a megnyilatkozás grammatikai fölépítése nem mindig engedi meg a Markov-lánc szerinti egymásutánisági átmenetek valószínűségeit. Markov-folyamatban a valószínűségek a megelőző eseményektől függenek. A nyelvi elemek előfordulási valószínűségei kapcsolatba hozhatók

C. E. Shannon és W. Weaver által kidolgozott információelmélettel (Shannon–Weaver 1986: 21, 59–65 et passim). A szavak hírértékének (megjelenési valószínűségének) a (kortárs) olvasó számára megnyilvánuló |várhatóság| vagy |nem várhatóság| folytán van észlelete; az új, a szövegben, illetőleg a nyelvhasználatban eddig elő nem forduló szavaknak a legnagyobb |váratlanság|a. A hírközlésselméletben az információ nem a jelentést, hanem az egy üzenet kiválasztásában rejlő szabad választás mértékét jelöli, magának az információnak mennyisége a legegyszerűbb esetben a rendelkezésre álló választási lehetőségek számának logaritmusával mérhető. Mindezek teszik érthetővé, miért fontos a stilsztika szempontjából az írói-költői nyelv szóanyagának előfordulási adathalmaza. Nyilvánvaló: a költői szövegmű témája, a grammatika, a versforma, a költő rendelkezésére álló nyelv (nyelvjárás, köznyelv, idegen nyelv stb.), stílári szokások, követelmények és egyebek mind befolyásoló tényezők, vagyis úgynevezett megelőző események lehetnek. Az AranySz. megadja a legtöbbször előforduló szavak listáját (1–200-ig), ezeknek szófaj szerinti listáját, a címszavak és alcímszavak szófaji megoszlásának adatait, az idegen szavak számát nyelvek szerint, valamint az idegen nyelvű szövegek számát (III: 1169–77). A *kő* főnév a 200. a legtöbbször előforduló szavak közt, 167 előfordulással (27 jelentésleírással). Ez a főnév a PetőfiSz.-ban (IV: 780) 92 előfordulású 670–6. sorszám alatt, a ZrínyiSz.-ban (42) 23 előfordulással 695.; az ÉKsz.² (xv) a *kő* gyakoriságát 56/millió szóra teszi. Már ez a futó áttekintés is mutatja, hogy Arany Jánosnál a közlendő értelmi-gondolati célok-nak megfelelően a produktív jelentésmozgatás révén van ennyiszor fölhasználva a szó.

2.3. Az AranySz. alábbi szócikkét idézem, megmutatandó, hogyan alkalmazható az írói szótár alap-kutatási anyaga stilsztikai elemzésben. (A verscímekeket { }-ben kiegészíttem.)

alig-alig 7 hsz (elig-elig 1, nép)

1 'igen nehezen' Sétál a szobában, de csak alig-alig / Győzi lesni, míg a lomha idő telik (Toldi e. {stéje} V-10) [...]

2 'nagyon kevésbé, szinte nem' Csendes a táj; alig-alig, / Hogy a folyamzugás hallik (Keveháza 9) // Sötét az éj: elig-elig / Hogy a vízfény fehérelik (uo.)

Az *alig-alig* tehát *elig-elig* változatban – a szótár // jellel jelentésárnyalatra utal – egyszer található meg Arany költői nyelvében. A szövegmetset, amelyben előfordul: „Sötét az éj: alig-alig | Hogy a vízfény fehérelik. | Csendes a táj: *elig-elig* | Hogy a folyamzugás hallik: | De majd a víz jobban zubog, | Majd elborúlnak a habok: | Komor felleg, gyászfeketén, | Úsz a folyam területén.” Fábián Pál magas-mély hangrendű szópárokrol szólva a magas hangrendű alakról a mély hangrendűre való átmenet példái közt említi e sorokat mint hangulatkeltőket, továbbá: Az az *alig* és az *elig* szembeállítása azt fejezi ki, hogy a vízfelület fodrozódása kisebb akusztikai jelenség [?], mint a folyamzugás” (Fábián 1958: 159). Tarnóczy Tamás (1941: 3, 5, 17) méréseire támaszkodva szokás az úgynevezett |sötét| és a |világos| magánhangzókat figyelembe venni a hangstilsztikában (vö. Fónagy Iván 1989²: 67), de e nélkül is belátható, hogy az *alig* nem mély hangrendű, és nem is csak a sötétekhez húzó magánhangzókat tartalmazó szó. A hatást jobban magyarázza, hogy a szó rímhelyzetben van (*elig-elig – fehérelik*), ez hangzására irányítja a figyelmet, továbbá hogy párhuzamos szerkesztésben van, amely megszerkesztettség látható irásképpént is: *Sötét az éj: alig-alig* || *Csendes a táj: elig-elig*, valamint hogy grammatikális párhuzamosság is van: *alig-alig, hogy... | elig-elig hogy...* Mindeme jellegzetesség miatt tűnhet föl, hogy az *elig-elig* előfordulásának nincs |várhatóság|-a még Arany költői nyelvében sem. A szó a fentebb említett írói szótárakban nem fordul elő. Nemegyszer használja a Jókai-kódex (65: 24–5): „hogý valaky nagy *elyg* mer uala kymenny”; a SzT. számos példaszöveggel először 1636-ból, utolszor 1836-ból adatolja; ugyancsak több példa akad az ÜMTsz.-ben (*alig, alig-alig*), az ÉrtSz. (nép[i, népnyelvi]) minősítéssel tartalmazza (példa nélkül), és végül a Nszt. az *alig* határozószó és partikula szócikkének fejében említi az *elig*-et mint nyelvjárási alakot, de az *alig-alig* szócikkében nem. – Megállapítható: Arany szövegmondategységében más jellegzetességek alkalmazását a |nem várhatóság| miatt nagy hírértékű szó használatával éri el. A szó megjelenésének |nem várhatóság|-át közvetve, de különösen jól mutatja, hogy Petőfi Sándor összes ránk maradt írásában sincs meg. Az entrópiához visszatérve a > 262 000 szó között van az 1 *elig-elig*.

A szótárak stilisztikai minősítései az *elig-elig* esetében voltaképpen elfogadhatók, ugyanakkor ösztönöz(het)ik a kutatást, hogy a szöveggörnyezetet és a szó előfordulási valószínűségét ne hagyja számon kívül, hiszen egyrészt a régi magyar nyelv használta az *elig*-et, úgy lehet a 19. század utolsó harmadában állandósuló köznyelv már aligha, míg a nyelvjáráásokban őrződött (UMTsz. *elig* ~ *aleg* ~ *alég* ~ *eliég* stb.). Mikszáth Kálmán kétszer használja. „Igaz szelíd, gyámoltalan tót ember »Trencsin országból«” mondja egyik alkalommal: „[...] ne legyen in sem fiskális, sem állatdoktor, legyen in csak »eleven ember«; *elig* nagy titulus az is”; második előfordulásakor is tót ember beszél van: „Szép cifrácska, iszen, de nem *elig* kinyelmes [...]” (Mikszáth 1964: 71; 1960: II, 181).

A hangstiliztikai jelenségek AranySz. adta lehetőségének fölvyillantása után a szóalakok és -jelentések Arany János-i használatára lehetnek példák a következők.

„»Vörös Rébék átalment a | keskeny *padlón* s elrepült – «” – kezdi Arany a népdaltöredék alapján írott balladáját, a 10. versszak kezdete ez: „Keskeny a *palló* kettőnek: | Nem térhet ki a Dani [...]”. A *padló* és a *palló* szócikke az AranySz.-ban:

padló 8 fn (palló 2, nép)

’vmely helyiség talajának burkolata’ Csörren az ablak, bezuhant az ajtó, / Szép piros bortól izmamó a padló, /.../ Odabent a cseh, odabent a rabló (Az egri leány); „Hát a halál, – Marci bátya?...” /.../ Nem felel rá; Nem felel rá; most az egyszer / Úgy tesz, mint aki nagyot nagyot hall, / Néz sokáig a padlóra / S dőfli az ónas bottal (A vén gulyás 12) // Szobáruul szobára menekül a rabló: / Toldi alatt egyszer megsülyyed a padló, Nagy tompa ütessel zúzza magát mélybe (Toldi sz. {szerelme} IV-100) //...dübög, / Alant a ház pallója, fent a / Béketürő mester-gerenda (A hegedű 4b-24); Merevül [=teljesen] a pallót fedi puha szőnyeg, / Tenyérnyi parasztja [=üres része] sincsen ott a földnek (Csaba kir. {ályfi} I/II-41) Vö. *padolat*, *padozat*, *padló*

palló 8 fn

1 (nép) ’keskeny patakon, árkon átvezető, korlát nélküli fahíd; bürü’ Keskeny a palló kettőnek: / Nem térhet ki a Dani; / Egy billentés: lent a vízben / Nagyot csobban valami (Vörös Rébék 0); Köleséren átvezet egy palló, / Van megette húsz török *órálló* (Varga Mihály 13)
2 ’hosszú deszka’ Laktársi egy bitang [=látszólag gazdátlan] pallót oroztak, / Ennek hasábjára fűti a lemezt / Vörösre, – ök danolnak és boroznak (Bolond Is. {tók} II-51) [A járhatatlanul sáros utcán szokás volt pallót kitenni a ház elé, ezt lopták el. Megtörtént eset volt.] Vö. *padló*

Az ÉrtSz. *padló*-t lényegében úgy értelmezi, mint az AranySz., utal a *palló*-ra 2. jelentésként (’bürü’). Az ÉrtSz.-ban a *palló* négy jelentése közt a ’bürü’ (1) és a ’hosszú deszka’ (4) is szerepel, mint az AranySz.-ban. Az adatok alapján látható, hogy Arany János a *padló* ~ *palló* jelentéseit, amely szóhasadás révén keletkeztek nemcsak ismeri, hanem ki is használja stiláris lehetőségeiket is. A ’padló’ jelentésű *palló* A hegedű című versben is megvan, amelyben „Krisztus urunk Szent-Péterrel | Vándorolván gyalogszerrel, | Magyarhont is útba ejté [...]”; a „víg legenda” csárdai története egyik jelzésszerű népnyelvi adaléka a *palló* (és egyébként a *házpalló* és más szavak a költeményben). Hasonlóképp: a Csaba királyfi nyelvezetében előforduló „Merevül a *pallót* fedi puha szőnyeg [...]” szövegrészben nem a népi ~ népies hangnem, hanem a régiség finom jelzése a szó (archaizmusként hat). Hasonló hatáselemzésre ad lehetőséget a *sarló* szó, ennek szócikke:

sarló 7 fn (salló 1, nép, táj)

1 ’félkör alakú, nyeles kézi vágóeszköz’ O jaj! senki sincsen, / Az én keservembe ki belé tekintsen; / Pusztá a szívem, mint kopár őszi tarló, / Amelyről leszede a kalászt a sarló (Toldi VII-9); S mint aratók pásztát nagy szél gabonában / Hogy’ fognak, az áldást terelik sorjában; /.../ Hódítja csapánkint az emésztő sarló: / Etel is a Mátrát osztja fel akképen (Buda h. {alála} V-41) // Dalos Eszti szép leány volt, de árva. [...] Deli karcus derekában a salló, / Puha lábán nem teve kárt a talló (Tengeri-hántás 3,4)

2 (átv) ’ehhez hasonló félköríves alakzat’ De a macska nem üdült fel, /.../ Elfogyott a fagyó holddal, / Sarlóvá hajolva (A tudós macskája 7)

*3 (átv) ’a halál vágóeszköze’ ...hogymeg ne essék szíve rajtam, / Ha jókor meglep a halál, / Azért kell, mint az ősz kalásznak, / Megérem a sarló alá? (Évek, ti még... {jövendő évek} 3)

4 (átv) 'a fogyó v. dagadó holdnak sarló alakú karéja' Telt, fogyott a hold is, – görbe uj sarlója / Majd hegyesen állt fel, majd pedig csurgóra; / Tél tavasz, nyár és ősz egymást fölemészték (A Jóka ö. {rdöge} VII-13)

A *sarló* és a *salló* nem különült el jelentésben, jöllehet utóbbit a Gl. már a 16. századból adatozza. Arany, amint a szótár mutatja, a Toldiban, a „népies beszély”-ben *tarló* : *sarló* rímet épít, de a Tengeri-hántásban *salló* : *talló* rímet használ, ez a ballada mintegy a Bartók-, Kodály-zenében található népdalfeldolgozások nyelvi megfelelője, és ebben nem a népi(es) hangnem, hanem a lehetségesvilág-elmélet balladaműve valósul meg. A *salló* előfordulási gyakoriságára figyelve megint a {nem várhatóság} miatt nagyobb a hírérték, míg *sarló* {várhatóság}-a az AranySz. 2, 3 és 4 csoportjaiban természetes (Roman Ingarden fogalmát alkalmazva) az ábrázolt tárgyiasságok révén.

2.4. Arany János műveinek nem csupán megbecsültsége, némelykor közvetlen hatása is kimutatható. Egy versének motívuma például Ady Endre lírájában lelhető föl: „Terítve a Föld: lakni tessék, | Tombolj, Világ, most szabadult el | Poklokknak minden pokla rajtad [...] || Terítve a Föld, lakni tessék. | Élünk dölgig e nagy *tivornyan* (E nagy tivornya, Ady 1961: 723). Ady költeményét 1917 nyarán írta és „[...] a világ abszurditásának élménye és a tivornya-kép [...] fonódott egybe tudatában” (Király [1982]: II, 483). Az AranySz. ehhez kapcsolható szócikke:

tivornya 10 fn

'fékeveszett, zajos mulatozás; dorbézolás' Ez az élet egy tivornya: / Inni kell, ha rád jön sorja, / Az örömből, búbanatból, / Karcos borból, kék-zamatból [...] De, ha végignézek romján: / Oly sivár, dúlt e tivornyám! (Az élet mint... 1, 4); Szembe' Isten hajlokával, / Nem törődve a szent mával, / Foly tegnapi dőre tivornya (Az ünneprotók 3)

Az idősödő Arany 1878-ban írott költeményének motívuma a századvég felé haladó világ nem egy jelenségét – például 1877-ben a Hídatatásban – észreévő és megíró költőével közös. A *tivornya* szó a PetőfiSz.-ban is megvan, a költő háromszor használja szimbolikusság nélkül: „(*rosszalló*) 'mérték-telen, zajos, vad mulatozás; dorbézolás': Egy tivornya a másikát érte, [Kun László] Sátor alatt élt, mint a cigányok, Véle régi korhely cimborái S véle a kún és tatár leányok (793/3 : 89 + 1 : 65, 72)”.

2.5. Arany és Petőfi irodalmi munkássága a romantika és a korai realizmus ötvözetének tartható. A romantika egyik jellemzője fokozott érzelem és életérzés megnyilvánulása, ez némelykor tipikus ábrázolt tárgyiasságokban jelenik meg (vö. Horváth Károly 1965: 36).

A *tűz* 'ignis' főnévvel, illetőleg kapcsolataival leírt ábrázolatok jól mutatják ezt. Petőfi 158 alkalommal írta le a szót, továbbá *tűz-ár*; *tűzcső*, *tűzharang*; *tűzhegy*; *tűzkaros*; *tűzkő*, *tűzláng*, *tűz-nap*; *tűznyíl*, *tűzoszlop* stb. szavakat használt, a PetőfiSz. megfelelő szócikkeiben láthatni, hogy milyen eltéréssel az alapjelentéshez képest. Az előfordulások gyakorisága nem jár föltétlenül hírértéksökkenéssel, minthogy a kapcsolatokba, a (szó)képbe, szimbolikus megfogalmazásba és más alakulatokba építések miatt befolyásolódik a {nem várhatóság}; az efféle gyakoriság révén jöhetnek ki a motívumok, a struktúrák, amelyek gyakorta a korstílus jellemzői.

Az AranySz. *tűz* címszava 137 adatot ad meg, a jelentéscsoportok száma 46. *Tűz* előtagú összetételek is vannak: *tűz-barázda*, *tűz-fájdalom*, *tűzfény*; *tűzfészek*, *tűzfolt*, *tűzhegy-katlanszerű*; *tűzhely*, *tűzjáték*, *tűzjel*; *tűz-kanóc*, *tűzkerék*, *tűzkigyó*; *tűzláng*, *tűzlegelő*, *tűzlelkű*; *tűznyíl*, *tűzokádó*, *tűz-oszlop*; *tűzroham*, *tűztenger*, *tűzvilág*; *tűzvirág* stb. Ezeknél is a szövegkörnyezet alapján lehet stílus hatásuk milyenségére mutatni, de mert esetenként témaszavak, már előfordulási gyakoriságuk eleve jelzi a szöveg létrehozójának célirányultságát. Petőfi és Arany *tűz*-használatát (az alapjelentésű szó esetének esetleges leszámíthatóságával) a romantika említettem fölfokozottságával függ(het) össze. Egyébként a *tivornya* 'fékeveszett mulatozás' ugyanilyen indíttatású.

3. Az AranySz. nemcsak az irodalomtudomány és a nyelvészet, hanem a nemzeti nyelv összetartó erejének és az Arany János-i hagyomány továbbörzésének szempontjából is fontos. Be nem látható ideig szolgál(hat)ja a minden szintű oktatást, a tudományosságot, szókincsünk benne lévő részének számon-

tartását, Arany költői nyelvének alaktani, jelentéstani, stilisztikai, stílusirányzati és egyéb szempontú vizsgálhatóságát, a 19. századi és későbbi irodalmi nyelvvel való összevetését és így tovább. Beke Józsefnek el nem évülő érdeme, hogy munkájával mindezekre megteremtette a lehetőséget.

SZAKIRODALOM

- Ady Endre 1961. *Összes versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Beke József 1991. *Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*. Katona József Társaság, Kecskemét.
- Beke József 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Argumentum, Budapest, 2004. (Zrínyi-könyvtár V. Sorozatszerkesztő Kovács Sándor Iván.)
- Beke József 2009. *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. Argumentum Könyvkiadó, Budapest.
- Beke József 2016. Arany János két versének szövegromlásai. *Magyar Nyelv* 112: 485–95.
- Benkő László 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő László 1979. *Az írói szótár. A szépirodalmi nyelv és stílus lexikográfiai feldolgozása*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Büky László 1987. Pásztor Emil (szerk.): Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986. *Magyar Nyelvőr* 110: 243–5.
- Büky László 1988. J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre (szerk.): Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. III. N–S; IV. Sz–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. *Magyar Nyelvőr* 111: 232–8.
- Büky László 1992. Beke József (szerk.): Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Katona József Társaság, Kecskemét. 1991. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXXIV: 221–8.
- Büky László 2001. Jakab László–Bölcskei András (szerk.): Balassi-szótár. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8. Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2000. *Magyar Nyelvjárások* 52: 220–6.
- Büky László 2005. Beke József (szerk.): Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete. Zrínyi-könyvtár V. Sorozatszerkesztő Kovács Sándor Iván. Argumentum, Budapest, 2004. *Magyar Nyelv* 100: 357–63.
- Büky László 2010. Beke József (szerk.): Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete. Argumentum Könyvkiadó, Budapest, 2009. *Magyar Nyelv* 106: 372–80.
- CsokSzkt. I. = Jakab László – Bölcskei András (szerk.): *Csokonai szókincstár I.* KLTE, Debrecen, 1993.
- CsokSzkt. II. = Jakab László (szerk.): *Csokonai szókincstár II. Csokonai prózai műveinek szövegészlete* a *adattára*. Debreceni Egyetemi Kiadó, h. n. [Debrecen.]
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 1959–1962.
- Fábián Pál 1958. A szóhangulat kérdései. In: Terestyéni Ferenc (szerk.): *A magyar stilisztika vázlatja*. Tankönyvkiadó, Budapest, 149–73.
- Fónagy Iván 1989. *A költő nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): 1984. *Régi magyar glosszárium*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hász-Fehér Katalin (s. a. r.) 2016. *Arany János lapszéli jegyzetei, Folyóiratok I.* Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest.
- Horváth Károly 1965. *A romantika*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 5–137.
- JókaiSz. = Balázs Géza – P. Eöry Vilma – Kiss Gábor – J. Soltész Katalin – T. Somogyi Magda (szerk.): *Jókai-szótár I–II.* Unikornis Kiadó, Budapest, é. n. [1994.]
- Károly Sándor 1977–1978: A nyelvi produktivitás jelentősége. *Néprajz és Nyelvtudomány* XXII–XXIII: 5–22.
- Kemény Gábor 2012. Zárszó. *Magyar Nyelvőr* 136: 412–19.
- Király István [1982.] *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben I–II.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, é. n.
- Mikszáth Kálmán 1960. *Különös házasság I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. (*Összes művei* 13–14. Kritikai kiadás.)
- Mikszáth Kálmán 1964. Különfélék. In: *Cikkek és karcolatok I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 71–73. (*Összes művei* 51. (Kritikai kiadás.)
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2009–. *A magyar nyelv nagyszótára I–*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pásztor Emil szerk. 1986. *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
- PetőfiSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre (szerk.): *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973–1987.
- Shannon, E. Claude–Warren Weaver 1986. *A kommunikáció matematikai elmélete*. Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Budapest. (Eredetije: 1949.)

- SzT. = Szabó T. Attila (főszerk.): *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–XIX*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Akadémiai Kiadó, Budapest – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1975–2014.
- Tarnóczy Tamás 1941. *A magyar magánhangzók akusztikai rendszere*. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Általános Nyelvészeti és Fonetikai Intézete, Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976. + Mutató. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.): *Új magyar tájszótár I–V*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Vértés Edit 1955. Szótárazott szavaink száma és a szókészlet nagysága. *Magyar Nyelvőr* 79: 329–38.

Büky László

ny. egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvészeti Tanszék

Beke József: Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III. (Szerkesztette: Balázs Géza). Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, Budapest, 2017. 869+964+1177 oldal

1. A szótár aktualitása

200 éve, 1817. március 2-án született Arany János költő, a Magyar Tudományos Akadémia egykori titoknok (mai szóval: főtitkára), akit a leggazdagabb szókincsű költőnként is emlegetünk. Az iskolában még úgy tanultuk: Arany János nagyjából 25 000 szót használhatott. Most már azonban pontos számadat is rendelkezésünkre áll: Arany költői nyelvének szókincse 22 423 szót számlál (ennyi szócikk van a szótárban) – nagyjából annyit, mint amennyi Petőfi Sándor összes művében szerepel. De hangsúlyozzunk, hogy Petőfi teljes írói-költői szókészlete áll szemben Arany Jánosnak csak a költői szókincsével. Nyitva maradt tehát a kérdés: mekkora lehet Arany teljes szókészlete. Beke József egyik ünnepi interjújában azonban megkockáztat egy becslést: „A háromezer oldalnyi új szótár 24 423 szócikket tartalmaz, ám ha ehhez hozzávonnánk Arany fordításainak, tanulmányainak szavait is, a szócikkek száma meghaladná a 30 ezret, hiszen ahogy pár éve kimutatták: a költő közel 60 ezer egyedi szót használt (A második helyen *Vörösmarty Mihály* áll 44, a harmadikon *Petőfi Sándor* 33 ezer szóval)” (V. Nagy 2017: 43–4).

Tehát újabb írói szótár született: az Arany-szótár. Összeállításának szükségessége a költő születésének 100. évfordulója kapcsán is fölmerült. Somogyi Géza így ír erről a Magyar Nyelvőrben: „A múlt századi írónk közül Vörösmartyt, Aranyt és Jókait szokták emlegetni, mint akik műveikben legtöbb szót használnak. S valóban, mindegyikük szinte kimeríthetetlen kincsesbányája a ritka, a népies, a zamatos magyar szavaknak; s e bánya még nincs kellőleg kiaknázva, bár művelése szép és hálás feladat, mert itt a szorgalmas munkás minden egyes drágakő összetételét és eredetét a vegyész pontosságával és biztosságával meg tudja állapítani. Nagyobb szótárainak, így bizonyára a készülő új akadémiai nagy szótár is, idéznek ugyan a fenti három nagyság műveiből, de ezek az adatok így némileg elszigeteltek; együtt, egy helyen s rendszerben kellene őket látni. S ez az, ami még nincs, de kellene: szótár legnagyobb írónk műveihöz! A munkában levő hatalmas, új Aranykiadásnak méltó betetőzése s hozzá igen hasznos segédkönyv lenne egy Arany-szótár, amely a nagy költő egész szókincsét felöleli. Ez a munka egyúttal, mondhatjuk, a 19. század költői nyelvének is szinte teljes szótára lenne” (Somogyi 1917: 105).

Balázs Géza (2017a: 22) áttekintette az Arany-szótár előzményeit. „Az írói szótárak egyik magyar »ősének« tekinthető Lehr Albert középiskolai tanár munkája: Toldi. Költői elbeszélés című magyarázatos Toldi-kiadása (1880/1922). Lehr – a tanítást megkönnyítendő – nyelvi magyarázatokat fűzött a Toldihoz.” 1948-ban Viski Károly mutatott be részleteket a Magyar Nyelvőrben egy lehetséges Arany-szótárból (Mutatványok az Arany-szótárból). Balázs Géza említi egy 1951-ben készült kéziratot Ambrus Lajostól „Arany költészetének szóstatistikája” címmel. Erről a kéziratról már Kelemen József (1954: 72) is ír a Magyar Nyelvőrben: „Eszerint Arany verseiben a tulajdonnevekkel, igenevekkel és az *-an*, *-en* végű határozószókkal együtt 23 500-nál több szót használt,